

JOANNA FRUŻYŃSKA

<https://orcid.org/0000-0002-3316-0196>

Uniwersytet Warszawski

Beata Wałęciuk-Dejneka, *Literackie przestępczynie. Obrazy kobiecych demonów w wybranych utworach polskich. Szkice*, (Siedlce: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego w Siedlcach, 2019), ISBN 978-83-7051-962-9

Książka Beaty Wałęciuk-Dejneki opisuje – w złożonej perspektywie porównawczej, o której niżej – obrazy demonicznej kobiecości w literaturze polskiej „długiego XIX wieku”. *Literackie przestępczynie...* są kolejnym elementem szeroko zakrojonego projektu naukowego – autorka od dawna prowadzi własne badania (a także bierze udział w pracach zbiorowych, których często jest animatorką), dotyczące pełnego ambiwalencji splotu sensów symbolicznych kobiecości oraz zła, piękna i tajemnicy. Najogólniej pole badawczych zainteresowań Beaty Wałęciuk-Dejneki można wyznaczyć jako obszar, w którym to, co kobiece, ujawnia swoją niesamowitą inność; temat ten poruszały dwie poprzednie monografie jej autorstwa – *Inny obraz feminy. Szkice folklorystyczno-literackie* z roku 2012 oraz *Ludowy obraz kobiety – perspektywa inności. Folklor i literatura*, książka wydana w języku polskim i w angielskim przekładzie, odpowiednio w roku 2014 i 2018.

Prace Beaty Wałęciuk-Dejneki wpisują się również w kontekst studiów nad folklorem – autorka śledzi długie trwanie demonicznej kobiecości w fantazmatycznych obrazach, wywodzących się z kultury dawnych Słowian i żywych w literaturze polskiej, zwłaszcza XIX w., ale także późniejszej. Książka poświęcona literackim przestępczyniom wnosi

jednak do badań nad niesamowitą kobiecością nowy aspekt – jest nim perspektywa związków literatury i prawa, a zatem dwóch obszarów, w których myśl humanistyczna konfrontuje się ze złem, próbując je wyjaśnić, zrozumieć, ale także przedstawić, wystudiować i odczuć (w literaturze) oraz ocenić, zracjonalizować, zamknąć w pewnych społecznych ramach, ukarać, zrekompensować i opanować (na gruncie prawa). Autorka streszcza pokrótce historię interdyscyplinarnego nurtu, w tradycji zachodniej określanego na ogół mianem „Law & Literature”, a więc „prawo i literatura”. Na potrzeby własnych studiów odwraca jednak optykę, sytuując swoją refleksję w obszarze „literatury i prawa”, a więc w ujęciu, które od literackiego obrazu przestępstwa (czyli swego rodzaju reprezentacji fenomenu zła zapisanego w tekście) przechodzi do przestępstwa w paradygmacie prawnym.

„Przestępstwo literackie” jest tu rozumiane nader szeroko, z naciskiem przede wszystkim na symboliczny aspekt naruszenia kulturowych zakazów, często w powiązaniu z przekroczeniem – na różne sposoby – granicy oddzielającej życie od śmierci, ale także świat od zaświata. Kontekst transgresji uwidacznia powracający w badanych tekstach splot kobiecości i wolności, namiętności i zwyciężającej śmierć woli istnienia, osobistego cierpienia i dążenia do indywidualnego szczęścia, nawet za cenę naruszenia społecznego ładu. W książce spotykają się – na równych prawach – postacie realistycznie przedstawionych kobiet-przestępczyń, przede wszystkim zabójczyń, winnych śmierci dziecka czy męża, a nierzadko – swojej własnej (liczne obrazy samobójczyń wydają się szczególnie ciekawe) oraz istoty demoniczne, wywodzące się z dawnych wierzeń i przenikające do literatury dzięki romantycznej fascynacji folklorem: syreny, wodnice i południce, ale przede wszystkim – rusalki.

Wiele uwagi poświęca badaczka tym niezwykle pięknym i nieodparcie pociągającym istotom, które – pragnąc na ogół zemsty – uwodzą i zabijają mężczyzn, bezbronnych wobec ich śmiertelności czaru. Choć postać pięknej i strasznej pani jeziora budzi oczywiste skojarzenia z balladami Adama Mickiewicza, Beata Wałęciuk-Dejneka stawia sobie przede wszystkim za cel wyeksponowanie analogicznych motywów w twórczości pisarzy mniej znanych, współtworzących jednak romantyczny wzorzec prezentacji niesamowitej kobiecości. Należą do nich m.in. Józef Bogdan Zaleski, Ignacy Kułakowski czy Roman Zmorski. Ich utwory łączy specyficzny typ demonicznej postaci kobiecej, prezentowanej w stylu, który autorka nazywa zrećźnie „tonacją rusalkową”.

Między innymi za sprawą rusalek ważnym i samodzielnym tematem refleksji Beaty Wałęciuk-Dejneki staje się woda i związany z nią repertuar znaczeń symbolicznych. Motywy akwaticzne (a także – choć w mniejszym stopniu – lunarne) nieustannie powracają w analizowanych przez badaczkę fantazmatycznych obrazach demonicznej kobiecości. Są one też kolejnym łącznikiem, który pozwala autorce na płynne przejście od literatury romantyzmu do bliźniaczej formacji kulturowej – Młodej Polski. U schyłku XIX w. obecność motywu wody w wyobraźni artystycznej jest jeszcze bardziej rozpowszechniona – płeć żeńska, cielesność, śmierć i woda splatają się w charakterystycznych obrazach, których estetykę Beata Wałęciuk-Dejneka, za sugestią Katarzyny Czeczot, określa także mianem „ofelizmu”¹. Fenomen tego specyficznego kodu wizualnego, wiążącego dziewczęce piękno, młodość i śmierć z motywami wody i kwiatów, pozwala dostrzec uniwersalność obrazów demonicznej kobiecości, żywych w całej kulturze zachodniej, a odnajdywanych przez badaczkę w literaturze Młodej Polski, m.in. w twórczości Kazimiery Zawistowskiej, Wacława Wolskiego czy Józefa Jedlicza.

Omówione zjawiska, którym poświęcone zostały dwa pierwsze rozdziały książki, dotyczące żeńskich demonów w literaturze romantyzmu i Młodej Polski, mają ciekawą kontynuację w zbadanych przez Beate Wałęciuk-Dejnekę utworach dla dzieci. Problemom tym został poświęcony rozdział trzeci, w którym od baśni, legend i podań autorka przechodzi do analizy motywów kobiecości „rusalczanej” (demoniczno-akwaticznej) w kilku adresowanych do najmłodszych czytelników utworach literackich, na ogół napisanych już w wieku XX, ale zdradzających inspiracje dziewiętnastowieczne. Są wśród nich baśnie literackie Bronisławy Ostrowskiej, Jana Grabowskiego i Antoniego Gawińskiego oraz spisana przez Bolesława Prusa legenda *O pannie śpiącej na dnie potoku*. Prawidłowości, zaobserwowane przez autorkę w badanym materiale, są w pewnym stopniu związane ze specyfiką całej literatury dla dzieci – zaczerpnięte z folkloru postaci demoniczne ewoluują w tekstach dziecięcych w stronę konwencji fantastycznej, a w procesie tym często zacierają się pierwotne związki takich postaci ze złem – rusalki i wodnice zyskują w utworach dla dzieci szlachetne rysy charakteru i ludzką wrażliwość. Zjawisko to może w pewnym zakresie korespondować z opisywaną przez

¹ Por. Katarzyna Czeczot, *Ofelizm. Romantyczne zawłaszczenia, feministyczne interwencje*, (Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN. Wydawnictwo, 2016), 13–46.

Grażynę Lasoń-Kochańską afirmatywną wizją kobiety obdarzonej magiczną mocą, w polskiej literaturze dla dzieci obecną chyba najwcześniej w utworze Marii Konopnickiej *O krasnoludkach i sierotce Marysi*². W analizowanych przez Beatę Wałęciuk-Dejnekę tekstach, pochodzących w większości z dwóch pierwszych dekad XX w., pojawiła się także korelacja pochodzących z folkloru kobiecych demonów z pozytywnie wartościowaną polską tradycją narodową; jest tak przede wszystkim w baśni Bronisławy Ostrowskiej *Córka wodnicy*. Poddająca się alegorezie opowieść o utracie rodzinnej wyspy i dziecięcym poświęceniu włącza tytułową córkę wodnicy w działania ludzkiej społeczności, co można odczytać jako sugestię, że jako Polacy dążymy do wolności razem z naszymi rusalkami.

Przedostatni rozdział książki poświęcony został romantycznym „literackim przestępczynom” – zadającym śmierć bohaterkom, które wykreowane zostały jako istoty ludzkie, a ich losy spełniają na ogół, przynajmniej w pewnej mierze, wymogi prawdopodobieństwa. Znajdziemy wśród nich uwiedzione i porzucone wiejskie dziewczęta, niewierne żony, zazdrosne siostry, niewdzięczne córki, które rozpacz, strach lub ambicja popchnęły do zbrodni. W wielu przypadkach postacie te wykazują jednak rodzinne pokrewieństwo ze swymi akwaticzno-lunarnymi przodkiniami – rusalkami, wodnicami i świteziankami z ludowych wierzeń, ponieważ są konstruowane z tych samych wyobrażeń demonicznej kobiecości; zdarza się zresztą, że zdesperowane dzieciobójczynie/samobójczynie przemieniają się w toku akcji w żeńskie demony związane z wodą (jak Krysia z ballady Mickiewicza *Rybka*). W rozdziale, który najpełniej wpisuje się w znakomitą tradycję polskich badań kobiecych nurtu krytyki fantazmatycznej³, Beata Wałęciuk-Dejneka śledzi losy wędrownych motywów pochodzących z folkloru i obecnych w wielu kolejnych utworach, jak historie szaleńczo ambitnej siostróbójczyni (*Maliny Aleksandra Chodźki, Balladyna* Juliusza Słowackiego) czy równie słynnej pani, która zabiła pana (np. *Lilie Adama Mickiewicza* czy *Historia o pani, co pana zabiła* Teofila Lenartowicza).

Rozdział ostatni, *Tragiczne finały – obrazy samobójstw w krajo-wej poezji romantycznej* osnuty został przede wszystkim wokół motywu

² Grażyna Lasoń-Kochańska, *Gender w literaturze dla dzieci i młodzieży. Wzorce płciowe i kobiecy repertuar topiczny*, (Słupsk: Akademia Pomorska w Słupsku, 2012), 234–241.

³ Por. zwłaszcza Maria Janion, *Kobiety i duch inności*, (Warszawa: Wydawnictwo Sic!, 2006).

Wandy, co nie chciała Niemca. Opowieść o legendarnej polskiej królownie posłużyła do ujawnienia skomplikowanych, ambiwalentnych sensów wody. Śmierć przez (nie zawsze dobrowolne) utonięcie była w wielu kulturach ofiarą, darem lub dziękczynnym aktem zjednoczenia z wodą, interpretowaną jako substancja łącząca ludzi ze sferą sacrum. Jednocześnie śmierć tego rodzaju jawi się w folklorze jako rodzaj mitycznych zaślubin; woda jako znak życia i witalnych mocy przyrody przekształca symbolicznie śmierć w jej przeciwieństwo – wieczną młodość i demoniczną witalność rusalki, w którą zmienia się ostatecznie ofeliczna królowna – samobójczyni⁴. Ciekawym kontekstem rozważań autorki stają się także powracające spiralnie wątki związane z prawem, które jawi się jako nowy sposób interpretowania życia i śmierci, zastępujący typowe dla folkloru myślenie w kategoriach kosmicznych współczesnym modelem aksjologii: nieredukowalną wartością staje się w niej człowiek rozumiany jako jednostka.

Książka *Literackie przestępczynie...* niesie interesujące treści, związane z kilkoma kręgami tematycznymi – należą do nich badania nad folklorem, studia kobiece, refleksja nad związkami literatury i prawa. Jest to również książka o romantyzmie i trwałości jego dziedzictwa w polskiej kulturze. Badania Beaty Wałęciuk-Dejneki wpisują się w paradygmat studiów nad romantyzmem transgresywnym i wampirycznym, czerpiącym z symbolicznego bogactwa niesamowitej Słowiańszczyzny.

Bibliografia

- Czczot, Katarzyna. *Ofelizm. Romantyczne zawłaszczenia, feministyczne interwencje*, (Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN. Wydawnictwo, 2016). ISBN 978-83-64703-98-0.
- Janion, Maria. *Kobiety i duch inności*, (Warszawa: Wydawnictwo Sic!, 2006). ISBN 83-60457-03-4.
- Lasoń-Kochańska, Grażyna. *Gender w literaturze dla dzieci i młodzieży. Wzorce płciowe i kobiecy repertuar topiczny*, (Słupsk: Akademia Pomorska w Słupsku, 2012). ISBN 978-83-7467-174-3.

⁴ Ze spostrzeżeniami Beaty Wałęciuk-Dejneki współbrzmia uwagi Moniki Rudaś-Grodzkiej, która podkreśla związki Wandy z Wisłą i wskazuje tradycję, prezentującą królownę jako nimfę lub boginkę wodną. Zob. Monika Rudaś-Grodzka, „Wanda”, w: Monika Rudaś-Grodzka i in. (red.), ... *czterdzieści i cztery. Figury literackie. Nowy kanon*, (Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN. Wydawnictwo, 2016), 630.

- Rudaś-Grodzka, Monika. „Wanda”, w: Monika Rudaś-Grodzka i in. (red.), ... *czterdzieści i cztery. Figury literackie. Nowy kanon*, (Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN. Wydawnictwo, 2016), 628-642. ISBN 978-83-65573-46-9.
- Wałęciuk-Dejneka, Beata. *Inny obraz feminy. Szkice folklorystyczno-literackie*, (Siedlce: Stowarzyszenie Tutajteraz. Instytut Filologii Polskiej i Lingwistyki Stosowanej UPH, 2012). ISBN 978-83-63307-60-8, 978-83-7051-691-8.
- Wałęciuk-Dejneka, Beata. *Literackie przestępczynie. Obrazy kobiecych demonów w wybranych utworach polskich. Szkice*, (Siedlce: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego w Siedlcach, 2019). ISBN 978-83-7051-962-9.
- Wałęciuk-Dejneka, Beata. *Ludowy obraz kobiety – perspektywa inności. Folklor i literatura*, (Siedlce: Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, Instytut Kultury Regionalnej i Badań Literackich im. Franciszka Karpińskiego. Stowarzyszenie, 2014). ISBN 978-83-937388-1-6.